

Көшкүн
өөмөй»

«Бичии
фея-2014»

Кышкы
сезон
ажыттыган

p. 152 (18579)

25 чылдың
туст 31-де үнүп эгелээн

<http://shyn.ru>

tyntuva@mail.ru
tyntuva@yandex.ru

Малар өртээ хостуг

LIBRA

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
декабрь

11

четверг

ХҮНДУТКЕЛДИҢ МӨГЕЙИИ

Декабрь 9-та Ада-чурттуң Маадырларының хунун бистиң улуг күү-
невистиң булуң бүрүзүнде чылдың-на демдеглеп турар. «Россияда
Дайынчы алдар болгаш тураскаал хуннер дугайында» Федералдыг
хоойлуга РФ-тиң Президенти В.В.Путин 2007 чылда эдилге кириген
соонда, бо кайгамчык хун тургустунган.

Ада-чурттуң Маадырларының хүнүнде Россияның, Совет Эвилелиниң маадырларынга, Святой Георгий ордениниң Эдилекчилеринге хүндүткелдин демдээ кылдыр чечектер салып, сактыышкынны кыллары чанчыл болу берген.

Чурт бүрүзүндө боттарының маадырлары бар. Ол дег база бистиң бичи күрүмевис, Тывада, төлөптиг маадырлар хей. Чаңгыс чер-чурттугларывыстың маадырлыг чоруун утпайн, сактып чорууру — бистиң ыдыктыг хүлээлгевис. Ада-чурттун Улуг дайынынга бистиң хостуг чоруувус дээш боттарының амы-тынын бээринден чалданмайн тулчуп чораан,

маадыр атка төлөптүг болганнар Михаил Бухтуев, Кечил-оол Түлүш, Чүргүй-оол Хомушку, Александр Семирацкий, Николай Макаренко олар.

Байырлыг сактыышкыны Кызыл хоорайның Тиелге шөлүңге демдег-
леп эрттирген. Хүндүткелдин чечек са-
лышыкыныга TP-ниң өөредилге болгаш
эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей
байырлал-биле байыр чедиргеш: «Бо
байырлал онзагай маадырларның хүнү.
Тыва чон зрес-дидим чоруу-биле өскө-
лөрдөн кезээде ылгалып чораан. Зрес-
дидим маадырларыыстың аттары бис-
тин чүрөктеривиске мөңгөде дириг

артар. Чуртталгага эрес-маадырлыг чорукту кылыр үе кезээде турар» — деп сөстөр-биле доосту.

Кажыыдалдың минутазын чарлаан соонда Кызыл хоорайның шериг комиссары Александр Белодедов сөс алгаш, кажыыдалын илереткен. Оң соонда чыгып келген чон тураскаалга чечектерни салып, Ада-чурттуң Улуг дайынының маадырларынга хүндүткелди илередип мөгейген.

Ада-чурттун Маадырларының хунун
таварыштыр ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-
оол бистин чаггыс чер-чурттуувус,
Россияның Маадыры, РФ-тиң камгала
сайыды С.Шойгуга бодунуң болгаш ты-
ва чоннуң мурнундан байыры чедирип,
кадыкшылды, ажал-ижинге чедишкин-
нерни күззэн.

АЙДЫҢ ОНДАР.

Альберт ХОМУШКУНУҢ тырттыр-
ган чирчү.

КРАСНОЯРЖЫЛАРГА
БАЙЫР
ЧЕДИРИИШКИНИ

Декабрь 6-да Красноярски-
ниң филармониязының Улуг
концерт залына Красноярск
крайның тургустунганыдан
бээр 80 чылыга тураскаат-
кан байырлыг хурал болган.

Аңаа крайның күрүне эрге-чагырга
Органнарындан, хоорайлар болгаш
районнарындан төлээлер, хоочуннар,
Красноярск крайның хүндүлүг чурт-
такчылары, Социалистиг Күш-ажылдың
маадырлары, бүдүрүлгелер болгаш ал-
бан черлериниң удуртукчулары, культу-
ра болгаш уран чүүл ажылдакчылары,
шажынчылар болгаш хөй-ниити орга-
низацияларының төлээлери кириш-
кен. Хемчегниң киржикчилеринге Тыва
Республиканың Баштыңы Шолбан Ка-
ра-оол байыр чедирип сөс чугаалаан.

«Эргим краснояржылар! Силерге Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хэй нациялыг чоннуң, тыва чоннуң мурнундан хүндүткелди онза чоргаарал-биле, онза алдар-биле дамчыдар дээш чедип келдивис. Бо хүн силерниң 70 чыл дургузунда биске чедирип турган деткимчеңер дээш силерге четтиргенин илередир чылдагаанныг хүн болуп турар. Бо чылын боттарывыс юбилейлиг чылды — Россияның чоннарының өг-бүле составынче киргениниң 70 чылын эрттирдивис. Ол байырлалдың ээлери бистиң-биле кады, силер — Красноярск крайның чурттакчылары, база турган силер. Бистиң найыралавыс-биле чоргаарланып тур бис! Красноярск крайдан чоок бисте кым-даа чок. Бистиң Тываны тургузуп турган краснояржыларның бүгү салгалынга четтирдивис. Бистиң төөгүвүсте чедишкиннер удур-дедир харылзаавыстың ачызы. Силерниң чедишкиннериңерге өөрүүр бис, кажан силерге нарын айтырыглар турганда, дүвүрээр бис, ынчалза-даа краснояржыларның күш-ажылы, ылап-ла бурунгаар шимчээшкинниң үндезини болур дээрзинге бүзүрээр мен» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

АДА-ЧУРТТУҢ МААДЫРЛАРЫНГА

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россияда декабрь 9-туң хүнүнде демдегеп турар Ада-чурттуң Маадырлары-ның хүнүн таварыштыр байыр чедирген чүглүг телеграмма-ларга адын салган. Оларның бирээзин Россияның Маадыры, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгуже чоруткан. Ында: «Хүндүлүг Сергей Күжүгетович! Тываның хөй нациялыг чонунуң мурнундан болгаш бодумнуң өмүнээмден Силерге Ада-чурттуң Маадырларының хүнү-биле чүрээвистинге чыгып, чарлазээр көрүңер!

Уттундурбас төөгүлүг хун — декабрь 9 база бот-
тарының маадырлыг чоруктары-биле, куш-ажылының
шылгараңгай чедишкиннери-биле бодунуң Төрзэн черин
алдаржытканнарны ол хун хүндүткел байырлаары рос-
тада чыгарылган. Эндиринде чакчылчаан.

байырлалды онзалап демдегелеп турар бис, чүге дизе ол Силерниң адыңар-биле тудуш холбашкан, ынчангаш Силерге чоргаарланыр бис, Сергей Күжүгетович! Россияның Маадыры атты бодуңарның удуртукчу салым-чаяныңар болгаш профессионал бедик мергежилдиңер, Силерниң маргыш чок ат-алдарыңар база Ада-чуртка кызыгаар чок бараан болуп чорууруңар-биле чедип алган силер.

Силерге каң кадыкты, аас-кежикти, улуг Россиянын ат-алдарын бүгү делегейге бедидер база ооң камгалал-быжыггалын күштелдирер талазы-биле күрүнениң улуг темчээлдиг сорулгаларын боттандыраарыңарга чедиш-тир деген тапшырындан күзеп түр бис!

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.Кара-оол» деп би-
жээн.

Шаңгыр-оол СУВАН
массалыг информация
чепсектериниң медээлерин
ажыглап белеткээн.

Культура амыдыралы

«КӨШКҮН ХӨӨМЕЙ»

Декабрь 6-да Үндэтин култура төвүгө республиканың хөөмейжилеринин «Көшкүн хөөмей» деп эвилелинин «Хөөмейини кабас-ла мен» деп III чыгыжы болуп эрткен.

Аңаа республиканың бүгү ко- жууннарындан база найысылал кылдан келген хөөмейжилер, ансамбльдер удуртукчулары, эр- мендер киришкенер. Хөө- майиниң айтырылганын хамаа- рыштыр олар «төгөрик столга» чык чугааны кылган. Аңаа хөөмейжилер эвилели хөй-ни- ги организациязының даргазы Алар Тамдын чыл дургузунда кылган чоруттунган ажилдарга ха- маарыштыр илеткелди кылган.

Эрткен чылдың декабрьдан бо чылга чедир үениң дургу- зунда республиканың аңгы- аңгы кожууннарынга болгаш найысылал Кызылга ниитизи- биле 13 хөөмей мөөрейлери эрткен болуп турар. Олар- ның арасында Тываның Улус- туң хөөмейжизи Геннадий Ту- маттың 50 харлаанынга ту- раскааткан «Хөөмей-сыгыт Өвүр черде», хөөмейни ал- даржыткан Максим Дакпай- ның, Ак-оол Кара-Салдың обилейлеринге турскааткан, «Тыва» ансамблиниң 25 чы- лынга, уругларның «Сара- дак» хөөмей мөөрейи, «Кара- дуруяа» ансамблиниң 20 чыл- даанынга, Коңгар-оол Ондар- ның чырык адынга турскаат- кан дээш, өске-даа. Бо бүгү мөөрейлерни организа- стап эрттиреринге болгаш ти- лекчилерни шаңнап-мактаары- нга улуг деткимчези дээш сайыт А.К.Тамдын Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның база Ийме, Дус-Даг суму ча- гыргаларынга өөрүп четтир- гени илереткен.

Хөөмейжилер чыбыжыга хо- чунар Эрес-оол Куулар (Чыраа- Бажы), Валерий Монгуш (Солмур), Владимир Салчак (Кызыл-Даг) олар кирип, аныяктарга чагы- сүмезин берип, үнелиг санал- дарны киригени өөрүнчү. Оон

аңгыда ат-сурагы хөөмейжилер «Тыва Республикага хөөмей уран чүүлүнүн 2016-2018 чылдарда хөгжүлдэи» деп тускай сорул- галыг республика программа- зының күүселдезинге бедик үнел- ди берген. Хөөмейжилерге хүндүлүг, алдарлыг аттар тыпсырының дүрүмүгө, хөөмейниң аңгы-аңгы стильде- ринге, ооң башкылаашкынын- га, Хөөмейжилер шөлчүгөжин тургузарынга, Хөөмейжилер эвилелиниң тускай эмблема демдээнге база хөөмейниң келир үеде хөгжүлдө-сайзы- ралынга хамаарыштыр хөй-ле чүүлдерни шуулганын кир- жикчилери сайгарып чугаа- лашкан. Ылаңгыя хөөмейни ЮНЕСКО-нуң камгаладыг култура эртинелериниң даң- зызынче киририн чедип алы- ры-биле улуг ажилдарны чо- рудары чугула дээрзи демдег- леттинген.

Кылдыган ажилдарны барымдаалап үнелел берип, түңнөй чугаалаар болза, Тываның хөөмейжилери өгбелеривистен салгал дамчып келген кайгамчык эртиневис хөөмей-сыгытты чүгле камга- лап арттырып алган эвес, а ону бурунгаар хөгжүдүп, хөөмей- сыгыттың ат-алдарын делегей- ге алдаржыдарынга улуг үлү- г-хуузу кирип турарын чор- гаарал-биле демдеглед болур. Тыва хөөмейжилерни амгы үеде Америкада, Европа чурт-

тарында болгаш бөмбүрзек- тиң кайы-даа булуңунда эки билир апарган. «Хүн-Хүртү», «Тыва». «Алаш», «Чиргилчин», «Тыва кызы» бөлүктери ол тала- зы-биле канчаар-даа аажок улуг ажилды чорудуп, боттарының хөөмей-сыгыды-биле хамыкты кайгадып турары онзалал айыт- тынган. Хөөмейжилер эвилели база Хөөмейжилер чөвүлели тургустунгаш-ла, чогуур ажилдар- ны кылып эгелей бергенин илет- келчилер болгаш санал бергенер демдеглээн. Ат-сураа делегей- де алгаан бөлүктөргө немештир аныяктарның чаа-чаа ансамбльде- ри, аас чогаал бөлүктери тургус- тунуп, көрүкчүлөргө сонуурга- лын чаалап ал турар апарган. Ол бурунгаарлаашкынче бүзүрелдиг базым болбас аргажок.

Бо хамык ажилдарны ор- ганиза-стап, удуртур-башкара- рынга Үндэтин тыва култура төвүнүн кирип турар үлү- г-хуузу улуг. Ында чаартылга- лар, чогаадыкчы чорук көскү. Ооң чижээнге чаа ажитты- ган «Тос-карак» шайлаар өгнү хамаарыштырып болур. Ында тыва аш-чемниң кандызын чок дээр. Онзалал демдеглек- сенчиг чүүл — аш-чемниң шынары, амданны. Декабрь алдыда хөөмейжилер шуул- ганы-биле чергелештир «Тос- карак» шайлаар өгнү байыр- лыг ажыдышкыны болган. Буянын үлө-херекти чогу- дуп турар өгнү ажилдакчылары- ның оруу ак, орулгазы элбек болурун чыылганнар күзүн.

Декабрьның 7-де В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии теа- тынга «Көшкүн хөөмей» деп рес- публика чергелиг телевилелдин делгелгези ажиттыган. Ооң соонда «Хөөмейини кабас- ла мен» деп концерт болган. Кыштың соогун-даа тоовайн, хөөмей-сыгыттың мөгейик- чилери театр долдур чыылган. 2013–2014 чылдарның дур- гузунда болуп эрткен хөөмей мөөрейлеринин тилекчилери чонунга бараан болуп, уран талантызын сөңнеп, хөөмей-

сыгыдын салган.

Гран-при шаңналдарының эди- лекчилери Ай-Хаан Ооржак, Оттук Куулар, Дугул-оол Чамбал, Ген- надий Чамзырын, Эртине Тумат дээди шаңналга ылап төлөттин бадыткадылар. ТР-ниң Улустун хөөмейжизи, Россияның алдар- лыг артизи Коңгар-оол Борисович Ондарның өөреникчизи Эртине Тумат сыгыты бээр, башкызы- ла олчаан дижи, «адының бажы эрте хоя берген» хөөмейжизин көрүкчүлөр катап-катап сактып чу- гаалажып, ооң өөреникчизи дээш өөрүп ордулар. Эртине Тумат бо хүннерде шериг албанынче айт- таныптар деп турар. Ол Алексан- дров аттыг ыры болгаш танцының ат-сурагы ансамблинге шериг хүлээлгезин эрттирер болганын концерттиң башкарыкчызы Откун Достай чарлаптарга, залга орган көрүкчүлөр диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле аңаа байыр чедирдилер.

Хөөмей-сыгыт-биле тыва көрүкчүнү кайгадыры амыр эвес херек, ол хиреде «Алаш», «Чиргилчин», «Хүн-Хүртү» бөлүктөринин хөөмейжилери бир-ле чаа, чогаадыкчы чоруун көргүзүп, хамыкты магада- дыптар онзагай, хуулгазын күштүг дээрзинге база катап бүзүредивис. «Хүн-Хүртү» биле Национал оркестринин каттышкан оюну кезээни улам каастады. Хөөмей-сыгыт деп эртинелиг болган аас-кежик- тиг чон-дур бис ийин. 4 харлыг Намзырай Хомушкү, 70 ажыг харлыг Валерий Монгуш, Эрес- оол Куулар оларның дембил- дейин, дыңылдайын дыңнааш, хөөмейивис мөңгө дээрзин- ге чоргаарланып ханмадывис. Сценаже шупту хөөмейжилер үнүп кээр, шуут сыңышпайн турар болдулар. Оларның дем- ниин! Дыка хөй хөөмейжилер сөөлгү үеде ырлаар салым- чаяны-биле база көрүкчү- лерни өөртүп турар апарганы өөрүнчүг.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

Кызылга ЧЭТ тудуун дүргедедир

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

Тываның Баштыңы, сайыт- тар болгаш инвестор компания- ларның специалистери чөвүлел хуралга ол ажилдарның кан- чаар чоруп турарын сайгарган, салдыган сорулгаларны күү- седиринин хуусааларын тодаратканнар. Шолбан Кара- оолдун саналын езугаар акша- хөреңгини болгаш курлавыр- ларны ол-бо черлерже чаш- каннавайн, оларны объектини ажыглалче киририн ханды- рары-биле чүгле олче углан- дырар деп шийтирини хүлээп алган. Ол объектилерниң кай- ызын мурнай тударын респу- бликаның Энергетика яамызы чылыдылга черлеринин дары- чартыры чугула болур объек- тилерин өөренип көрүп тургаш тодарадыр.

Кады ажилдажылганың он- загай углангышкыны Тываның энергетиказының эң чугула болгаш улуг төлөвилели — Кызыл хоорайга электри стан- циязының тудуу деп Тываның Баштыңы санап турар. Муници- палитеттерде котельнаяларны чаартып кылырының айтыры чеже-даа өйү келген болза, ЧЭТ-2-ни Кызылга тудары республикага эң чугула деп Шолбан Кара-оол санап турар. Оон чүгле энергия аажок че- дишпейн турар найысылалдың энергия хандырылгазы эвес, регионун кол инвестиция төлөвилелдеринин, Кызыл-Ку- рагони демир-орунун тудуун- дан эгелээш, күүселдези ха- мааржыр.

Тывага чаа ЧЭТ-ти туда- рының эргежок чугулазын Шолбан Кара-оол үш чыл бу- рунгаар Россияның Президен- тизинге бүзүредип шыдаан дээрзин сагындыраал. Вла- димир Путин РФ-тиң Энерге- тика яамызынга Тыва- ның төлөвилелин энергетика объектилеринин тудуунун федералдыг программазын- че кириринин дугайында ай- тышкыны берген. Бо чылын РФ-тиң Чазаа ол программага киригенин негелделерин ин- весторларга ажык чок кылдыр өскерткен. Ынчангаш, про- грамmanın күүселдези, ооң иштинде Тыва ЧЭТ-тиң салым- хуузу билдинмес апарган.

Холдингинин специалисте- ри тургустунуп келген нарын айтырылганы шийтирлээрин- ге дузаны чедирер, ол сорул- ганы күүседиринге идиг бээр дээрзинге Тываның Баштыңы идегеп турар. «Республиканы дүвүредип турар энергияның чедишпес чоруунун айтыры бар, ол айтырыгы шийтир- лээринге деткимче көргүзе- рин дугайында чурттуң Пре- зидентизинин шийтири база бар. Тургустунган экономик- тиг айтырылганы чогулчалыг шийтирлээринин, ол айтыш- кыны күүседиринин орукта- рын тыпкаш, күрүнениң Баш- тыңыга болгаш федералдыг албан черлеринге саналдаары чугула»-деп, Шолбан Кара- оол регионга улуг уjur-дуза- лыг төлөвилелге хамаарышкан ниити байдалды таныштырган.

Gov.tuva.ru.

«Чиргилчин» бөлүү.

Янжина Самдан бараалган тур.

Декабрь 7-де Улусчу чогаадылга бажыңга Бүгү-делегейниң уруглар хунунге тураскааткан республика чергелиг школа назы четпээн уруглар аразыңа «Бичии фея» деп уруглар мөөрейи болуп эрткен. Ооң кол сорулгазы — уругларның салым-чаяанын деткири, сайзырадыры болгаш сонургалын оттурары. Мөөрейниң аалчылары — «Эдегей» танцы-сам болгаш тыва костюм театрының артистери, республиканың Ростислав Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының өвренкичилери аян туткан. Бичии, чаптанчыг уругларның каас-чараш платфелери, арын-шырайларында хүлүмзүрүү, сценага алдынып билири көрүкчүлөрү, аарыкчыларны, жюри кезигүүннөрүн өөрткөн. Оларның чамдыызы улуг сценаже бир дугаар үнүп турар.

Таныштырылга. Кожуун-нардан келген бичии уругларның төрзөн черин, өг-бүлезин,

рыштыр, тускай кылдыр даараан. Оларның сценага тыва хөөмей-сыгыт үделгези-биле кылаштажып, боттарын езулугла модельдер кылдыр көргүс-

“БИЧИИ ФЕЯ–2014”

ат-алдарлыг чурт-такчыларын, ада-иезин, боттарын шүлүктөй, ырлай аарак, таныштырганы онзагай. Чамдык уруглар орус дылга хамаанчок, англи дылга хостуг чугаалап турарын демдеглевес арга-жок.

Национал костюм. Тыва, орус национал хеп кеткен уругларның платфелери чүзүн-баазын өңнерлиг, боттарыңа таа-

кени көрүкчүлөргө, жюри кезигүүннөрүнө чоргааранчыг болду. Ындыг бедик деңгелде чогаадып, уран даарап кылган идик-хепче эвээш эвес акша үнгөн дээрзи билдингир.

Салым-чаяан. Бичии даңгыналар ырлап, шүлүктөп, тыва, орус, индий, цыган, моол болгаш янзы-бүрү чурттарның танчыларын самнап турда, кижии чайгаар-ла хүлүмзүрүп, чаптап, адыш часкай бээр болду.

Авангард костюм. Аңаа киржикчи бүрүзү чечектерден, саазын, чук, кылагар саазындан аңгы-аңгы чогаадыкчы арга-биле кылган платфелерлиг үнүүшкүнүн бараалгаткан.

Шаңналдарны жюриның даргазы, Улусчу чогаадылга төвүнүн директору Нелля Күдерек, Кызыл хоорайның мэри

В.Т.Ховалыгының социал-политика талазы-биле оралакчызы Елена Хардикова тывыскан. Олар бичии уругларның кижии бүрүзүнүн тускайын, чараш болгаш салым-чаяанын демдегеп, уругларга “Шупту тиелекчилер-дир силер” деп чугаалаан.

Мөөрейге идепкейлиг киришкени дээрш тускай номинацияга Чайзат Карашка (Чеди-Хөл кожуун), Анджелина Салчакка (Мөңгүн-Тайга кожуун), Ай-Херена Комбуй-оолга (Каа-Хем кожуун), Арюна Хунай-оолга (Тес-Хем кожуун), Наранай Кокке (Чаа-Хөл кожуун), Сайлык Монгушка (Кызыл хоорай), Тамара Донгак (Кызыл хоорай), Рихана Енданга (Эрзин кожуун) дипломнарны болгаш өртектег белектерни тывыскан.

Мөөрей, мөөрей...

«Бичии фея — 2014» деп мөөрейниң тиелекчизи — Изабелла Лаа-Есипова (Улуг-Хем кожуун). Аңаа эрткен чылгы “Мини-мисс-2013” мөөрейниң тиелекчизи Дан-Хаяа Ширжиж оваадайны бичии даңгынага чедирип берип, дүжүлгезин дамчыткан. «Эң дээрэ национал костюм» дээр — Яна Монгуш (Чөөн-Хемчик кожуун), «Дюймовочка» — Айрана Серен-оол (Тожу кожуун), «Эң дээрэ авангард костюм» дээр — Алдынай Кертик-оол (Өвүр кожуун), «Көрүкчүнүн сонургалы» — Екатерина Коваленко (Кызыл кожуун), «Сагыш-сеткиге тааржыры» — Анастасия Баутдинова (Кызыл хоорай), «Чараш шимчээшкин» — Ария Салчак (Бай-Тайга кожуун), «Бир янзы алдынары» — Янжина Самдан (Сүт-Хөл), «Салым-чаяан» деп шаңналдарга Ария Ангыр-оол (Барыын-Хемчик кожуун) олар төлөптиг болганнар. Мөөрейниң удуртукчулары киржикчи бүрүзүгө дипломнарны, өртектег белектерни, акша сертификаттарын тывыскан.

Мөөрейниң деткичилери Кызылдың мэри В.Т.Ховалыг, хоорайның культура, аныктар политиказы болгаш спорт департаментизи, “Аккорд”, “Беби комфорт”, “Сладкий мир” садыглары, “Еврострой”, “Тывахарылзаа”, “Голевск хөмүр-даш уургайы” компаниялар, “Мери тойс” уруглар садыг-саарылга төвү, «Эдегей» танцы-сам болгаш тыва костюм театры болган.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны Альберт ХОМУШКУ тырттырган.

«Бичии фея — 2014» — Изабелла Лаа-Есипова.

Аптекадан маска садып алыр бе?

Кыш эгелээр-ле, кызылчыларның баш аарыыр бир айтыры бар — ол дээр-ле, кара ыш. Чоокта чаа даштын казыр беш градус турда, Каа-Хем талазындан кезээ хоорайже кирип олурган бис, ол хиреде ыш даштыкы фонарьларны безин туманналдыр шыпкан турар болду. А езулуг кыжын казыр бежен градус апаарга, мурнунда машина, чанында кижии-даа көзүлбейн баар чыгы боор ийин. Кызылдың турар чери оңгар ишти дээрзин билер бис, ынчангаш ылаңгыя хат чок бүргег кышкы үеде хоорайны харап көөрге, ышка чаг-лактандыр бүргедипкен, улуг халып иштинде дег, борбак кара апарган турар.

Кажан-чежен бо ыштан адырлыр улус боор бис? Кандыг аргалар барыл? Ыштың үнүп турар кол-ла дөзү — хуу бажыңнар. ЧЭТ-ти туткан чери база хем агымының аайы-биле, оон тура кара ыш хоорайже шургуп кирип-ле турар. Кызылдың төвүнде безин хуу бажыңнарны немей тудуп-ла турар, чижээ, Красноармейская, Рабочая кудумчуларында черде бажыңнарның херимне-

риниң иштинде метр санында-ла тудуг. Бо байдалды мэрия хайгаарап турар ирги бе? Хуу херим иштинге-даа бажың тударда, чөпшээрел херек болгудег.

Кызыл долгандыр коттедж бажыңнар, чабс соонда мөөгүлөр дег, эжен-эңмежок тургулапкан. Оң, солагай талакы дачалар шаанда кыжын ээн, аңаа ийи-чаңгыс-ла кижии чурттаар турган. Ам ында улуг суурлар болган, бажың бүрүзү дээрже кара ыжын бүлгүртүп кээр. Ол ыштың кижилерниң кадыыңга кайы хире хоралыының талазы-биле кым шинчилел кылган деп. Тыныш органнары, өкпе-хөрек аарырыңга ыш дөмей-ле салдарлыг, мында маргыжар чүү боор. ЧЭТ-тиң ыжы ажырбас, ооң-биле ондак чокка тынып болур дээн бодалдарны база дыңнаан мен. Хөөзүн шүүрээр дериг-херексели бар боорга, ынча деп турлар ыйнаан. А херек кырында шүүрээр-шүүреттингени-даа хамаанчокка ыш хоорай иштин долу алган турар, кезээ бажыңга чунуп турда, думчук, хөрек ишти кап-кара болурун билбес эвес бис.

Чоокта чаа Чазак Даргазы

Шолбан Кара-оол хуу тудугларга черни кайы хамаанчок үлөп турарын шүгүмчүлээн. Угунда бо айтырыг шагда-ла тургустунар турган, өңчү, чер айтырыгларын харыылап турар яамы моон соңгаар бо айтырыгга шыңгыы контрольду тургузуп, чер үлелгезин чурумчутпас болза хоржок. Ам бажыңнар шагда-ла туттунган, оларны дедир бузар эвес. Мындыг байдалда чүнү канчаптып болурул? Чугаа кадында оглумдан айтырарымга, ам дээрде черде бажыңнарның бөлүк-бөлүүнүн аайы-биле котельнаялар тудар болза эки дидир. Ол энергетик-даа эвес, анаа чурттакчы кижидир, шынап-ла, мында база дыңнапкы дег чүве бар хевирлиг. Чээрби-үжен бажың ышталдырып келириниң орнунга, чаңгыс котельная ышталдырар болза, чүгээр-даа ышкыш. Хоорай дээн соонда кол нуруунда каат-каат бажыңнар тудуп тургузар ужурулг чүведир ийин. Көрээлиңер даан, бир-ийи бажыңның эжелзэн черинге дөрт подъездилег 5 каат бажың тудуп алырга, ынаар 80 аал сыңып кире бээр. Бистиң бажыңывыс мурнунда черде бажыңнар кыр-

кырындан туттунуп-ла турар, чайын безин чунар-бажыңын хөмүр-биле одаар, хөөзү балконнарже калбак-калбак хадып кээр. Таптыг алырга, олар каат бажыңның чаңгыс подъездизи-даа четпес хире.

Кедизинде барып, та 20-30, 50 чыл болгаш, Тываже газ чорудулгазын (газопровод) өөренип көрө бээр үе туруп кээр ыйнаан. Кыдатче кириген газка алтайжылар коштунуптар сураглыг. «Газпром» Европаже газты далай иштинде хоолайлар дамчыштыр безин чорудуп турар болгай, а Тываже чоп чорудуп болбас деп, черле Сибирини газчыдар айтырыг дөмей-ле тургустунуп тур ыйнаан бо. Ам бо дораан эвес-даа болза, алызында барып, бистиң келир салгалдарывыс газчыткан одалгаже шилчий бээринге чүгле идегеп каардан башка. Газ ажыглалы, бир талазында, айыылдыг-ла харын, ынчалза-даа оон өске кандыг арга барыл? Альтернативтиг одалга база туруп кээр чадапас.

Ыштан аңгыда Кызыл хоорайның довураан, имилеме машиналарның үндүрер хейбузун чүү дээр боор. 100 чыл демдеглээрде, чүгле машина

оруктарын кылгылааш, тротуарлар дугайын утуп алган улус чордувус. Бир дугаар школа чанында довурак шуут сүстүнүп чыдар, ажы-төл аңаа халышкыш, та чеже довурак кирип тынып турар. Рынок, парлалга бажыңының чанынга чедир-ле тротуар чок, чаа бажыңнар чанында каш метр черде кыска-кыска дилиндектер бар. Хоорайның төвүнде безин тротуарлар мындыг багай, а өске кудумчулар дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Кара хөө, куу довурак, машина-балгаттың чыдыг хейи долган хоорайда албыгар чыгыы чурттап чор бис.

Ам бо хунунде чүгле боттарывыс сырый ыштан хирешаавыс-биле камгаланганывыс дээр боор ийин. Хөй-ле хөөнүн кырындан хөрээвисти кузумналдыр таакпылапас болзувусса эки. Шынарлыг аш-чем чип, арыг суг ижип, ыш кирбезин дээр соңга-хаалганы так дуглап, чыгылап, ылаңгыя аныктар кыжын кевин херекчок черге даштыгаа аксын ажып алгаш, маңнап чорбас, дүргедээр, аас ажыттына бээр болгай. Бодум хуумда, аптекадан маска садар чыгыы олур мен, ону кедерге, бичии-даа бол, ыш шүүрелип чыдып каарын канчап билер...

Надежда ЭРГЕП.

МИХАЙЛОВ ДАРГА

Эрткен чүс чылдың 50 чылдарының эгези. Тыва Совет Эвилелинге катташ, арат-чоннуң чаала, демнежилгелиг сууржуң талгаже кирип, коллектив-ажыл-агыйларның тургусту-эзелээн үези. Ынчан мээң түтүнген черим Баян-Талаа девискээринге «Октябрь» колхоз тургустунга, колхозунуң эге базымна-кылып эгелээн.

Москваның Тимирязев аттыг ажил-агый академиязын оксан инженер-энергетик билиг Виктор Иванович Михайлов 1951 чылдың кыжынын-бистиң «Октябрь 30 чыл» колхозун даргазынга база ол академияны кады дооскан, эртемниг өөнүң ишти эртемунга ажилдап чедип турган.

1952 чыл. Мен ынчан 2-ти класска өөренип турдум. Михайлов дарганың дурт-сыны тумак, тырың, бажының тү кара-хүрең. Эрин, сегел аң өстүрүп алырга, Баян-Талаа 26 комиссарларының шыңы Шаумянга кончуг-ла ий-дир деп, сөөлүндө үс-тү класскага өөренип тур-ган, төөгү номунда чуруктар-га дөмейлээр чордум. Ынчан-дан «Звезда» деп кара мото-циклдиг чүве. Кара шляпазын, кээнде «Д» («Динамо») деп түктүг кызыл футболказын кеш, ойнап турган оолдар-дын чанывыс-биле хал-лап эртерге: «Чапаевчилер-ди, бистиң командиривис-тер» — дижи, ак талдан чазап-тан «селемелеривисти» ча-пы, соондан «ураалап» маң-жып турган бис.

А дарганың өөнүң ишти-ни таллазы-биле дарга-ны бичи бедик хире. Бажы-ның дүгү узун, суук, ак-сарыг, кончуг шевергин, чараш. Ынчан оларның уруу 2-3-ле-ге харлыг турган боор. Ада-зын ажилдап чоруй баарга, бичи кижжи кожаларының-ды черге уруглары-биле кады-нап, аштан-чөмненип-тээр. Тывалап дораан-на-ыни берген. Чамдык орус-терин безин уттуп, авазын-га тывалап чугаалай бээр-ге, азы аайын тыппайн турганын-ды улустар чаптап чугаала-ыр. Ол үеде ясли-сад деп-тар өргээзи турган эвес.

Михайлов дарга удуртуп-турда, тудуг, суур ша-пкыны-биле өзүп, тарылга-лар калбарып, картошка-ларга ногаа ажаалдазы сай-ырал эгелээн. Лесовоз чо-мачылары Кара-Сал Алдын-гол, Монгуш Үмбелек тайгада-леткеп каан тудуг ыяшта-ын сөөртүп эккеп турганнар. Түртталга бажыңнары-биле-ергелештир школа, интернат,-дыг, складтары тудуп, ажил-миреп турган. Бызачылар-ың балды, хирээзиниң аял-галыг даажы имир дүшкүже-дир суурнуң ужу-кыдынга-ыналдып турар чүве.

Виктор Иванович чон-биле

кончуг эпиг-найралдыг, ылаңгыя улуг улустар-биле. Чоннуң амы-хууда күзел-бо-далдарындан эгелээш, мал-маганның одар-белчири-ин, тарылга шөлдери-ниң, сезон ажилдарының хуваалдазынга чедир сумунуң удуртукчу дар-галары, бригадирлери, улуг хоочуннары-биле үргүлчү сү-мележи, ажилын чорудуп турган. Ажилдаанының баш-тайгы чылында-ла отчеттук хуралга чон мурнунга илетке-лин Михайлов дарга тыва дыл кырынга кылганын улус-чон кончуг-ла магадап, таарзынып хүлээп алганын угбам, честем эш-өөрлери-биле чугаалажып-органын дыңнаан мен.

Ажилдап эгелээш-ле дораан колхозтун дар-газы биле зоотехниги Анато-лий Плотников айтканга, аал-дарга каш хондур хонуп-дүжүп чорааш, малчыннарның амы-дырал-чуртталгазын сонургап көргөннер. Ынчан бир-ле ду-гаарында узун, семдер дүктүг, улуг кудуртуктуг хойларны мага-даан дээр. Инек, хой-өшкүнүң кыштың соогунга шыдамын, хову черлерге казып ойтта-рын шала кээргеп, ап чорудуп болгу дег ажилдар дугайында малчыннар-биле чугаалажып, олардан арга-сүмө ап чораа-ны ол. Малчыннарның кышкы одаар курлавыры көржең деп чүвени база бир дугаар көрүп, онзалап деткээн дээр. Дараа-зында чылындан эгелеп мал-чыннарга дуза кылдыр терең харлыг ховуларны машина, трактор-биле далбайлап турар-апарганы эки болган.

Дарга боду кончуг бөдүүн. Тыва улустун аш-чемин, дал-ган, тарааны канчаар чири-ин өөренип, дүлген хой эьдин, амданныг, чаагайын мага-ханып чири апарган дижи. Чылгы малдың дүлген ишти-хырнын, кыдазын, чочактап каан тарааны суг кончуг со-нуургаар апарган. Чайгы үеде хайындырган сүттүң өрөмезин, шөйүп каан сүт быштаан, тыва чөпкекти онзалап турган дээр. Хойтпак арагазын база ижи-шенеп, ону тип, бүдүрүп алып езу-чурумун, дериг-херексел-дериниң бөдүүн болгаш ты-вызын магадаан. Бо бүгүнү улус-чондан дыңнааш, тыва араттын амыдырал-чуртталга-зының онзагайын сонургап шинчилээн эртем-шинчилел ажилдакчызы-биле дөмей-дир деп, Михайлов дарга дугайы-нда бодаар чордум.

Ол үеде агаар-бойдустун экизи база кедергей. Часкаар, тарылга үезинде черни курга-дыр хадып туруп бээр деп чү-ве-даа чок. Час-даа келир-ле, аяс, чылыг хүннер бүгү бой-дусту оттуруптар, ойт-чимис-ногаарарып-ла эгелээр. Хо-ногаарарып-ла эгелээр. Хо-вулар, шынаа, шөлдөрдө та-

раа, картошка сыптары шору үнүп олурда, ийи-үш хондур улаштыр ак чаытааш, чер-ни эчизинге чедир суггарып, шыгытканының соонда, та-раа-быдааның өзүлдези шуут шыылаар. Чоогундан көөрге, үнгениниң дескизи кедергей, бок-үнүштери-даа чок, дыка чараш кылдыр көстүр. Тарыл-га шөлдери арыг, кур болга-нындан дүжүттүң чаагайы кон-чуг.

Михайлов дарга өөнүң ишти база улуг улустар-биле сүмележип тургаш, колхозчу-ларга бээр, күрүнеге дужаар тараадан аңгыда, келир чазын үрезин кылдыр чажып тарыыр эки сорттук тарааны тыпкаш, аңгы шөлге тарып, өстүрүп турган дээр.

Суурнуң үстүү талазынга бир га ажыг хире черге кол-хозтун огород шөлү чапты берген. Аңаа капуста, огурец, помидор, морковь, согунаны өстүрүп, бедик дүжүттү ажаап ап турган. Херээжен колхозчу-ларны ол солун ажилга хаара туткан. Бүгү ажилды Михайлов дарганың өөнүң ишти агроном угбай башкарып турган. Бис, школачылар, аваларывыска, угбаларывыска дузалажып, суггарып, богун аштажып чайлаар бис. Дүжүдү-даа ке-дергей. Морковьту тургаш, чанында хем суунга чуггаш, дужаар. Күзүн ол дүжүттү сөөрткен тергелиг айттар кол-хоз складынче шуужуп-ла ту-рар чүве.

Ол үеде дүне када даш-каар үнүп кээрге, Дүвү-рең ховузуңда тараа ажааган комбайннарның, сөөрткен ма-шиналарның карааның оду сылдыстар-биле дөмей, чара-жы кедергей.

А картошканы Кызыл-Ха-дыңга тарып, чаагай дүжүттү ажаап ап турган. Суурга өг-бү-ле бүрүзү картошканы, ногаа-ны өстүрүп, кас, дагааны база тудуп турганнар. Хой-өшкүзү, инек, бызаазы чок деп өг-бү-ле турбаан. Хуу шээр малдың чай-гы кадарчылары школачылар болур. База ол-ла Кызыл-Ха-дыңга Михайлов дарга дээрбе туттургаш, ооң эргелекчизинге ам көдээ ажил-агый эртем-риниң кандидаты, мээң чаңгыс классчы Монгуш Мунгушту то-муйлаан. Оон эгелээш далган талазы-биле чонга айтырып турбаан.

Дарганың чоок кожалары далганы хөөдүп, хлебти печ-казының духовказынга быжы-рып өөренип алган. Оларның хлевин амданнып чип турган мен.

Михайлов дарга шыырак эртем-билигиг инженер кижжи болгаш, механизаторларны, чолаачыларны машина, трак-тор септелгезин канчаар кылы-

рынга өөредип турган. Часкы, күскү сезоннар үезинде тех-ника бо-ла үрели бээр. Ындыг үелерде дарга комбинезонун үргүлчү кедипкеш чоруур. Үрелген трактор, комбайннар-ны септекчи-механик ышкаш септээн турары бүгү кижилер-ге, эң ылаңгыя механизатор-ларга үлөгер бооп, эки өөре-дилге болгаш кижизидикчи салдарлыг турганы илдең.

Бодунуң кол эртеми — инженер-энергетик. Чоннуң амыдырал-чуртталга-зынга электроэнергияның чугу-лазын удуртукчу эш-өөрү-биле база сүмелешкен. Ону бот-тандыраар дээш суур чанын-да агып бадып чыдар Чадаана хемге гидроэлектростанция тудуун база кылдыртып эге-лээн. Ийи каът, чаражы кончуг станция бажыңы туттунган. Ту-дугжулар чок турар үеде аңаа барып ойнаарыңа оолдар дыка ынак бис. Ол станция-ның хүртүзүнче сугну бедик деңгелден бадырар сорулга-биле арыкты хол-биле казып белеткээн. Ол арыктын унунуң сорбузу, төөгүнүң херечизи ам-даа бар ийин. Электростан-цияны ажылгалче кириеринге херек техниктиг дериг-херек-селдерни четчелеп садып алы-ры-биле районнуң курлавыр бюджетинден 90.000 рубльди кредитке алып кылдыр база дугурушкан турган. Ынчалза-даа көдээ суурларның элек-трижидилгезин болгаш радио дамчыдылганының шугумун шалыпкын төпчүткени-биле дарганың ол чугула эгелээш-кини чедир кылдырмайн, сак-тышкын бооп артып калган чүве ийин.

Виктор Ивановичиң көдээ интеллигенция — эмчилер, башкылар, өске-даа специа-листтер база көскү черни ээлеп турган. Дээди эртемниг баш-кылар шупту улуг төптен — Россиядан келген кижилер. Олар кандыг-даа эпиг, таа-рымчалыг чуртталга шөлүн, янзы-бүрү дузаламчы, чигел-дени негевейн турганнар. Улуг Совет Эвилелиниң чоруткан төлээлери езулуг ак сеткилин, төлөптин көргүзүп, чоннуң бөдүүн чуртталгазын үлөшкен-нер. Оларны кол аш-чем-биле (эът, картошка), оттулар от-көс, чунар-бажың-биле ханды-рарын сумунуң чагырга чери база колхоз даргазы Михай-лов контролга алганнар.

Бистиң кожавыс, суур но-гаажызы, Куулар Дупей-оол акый огородунга капуста-ны эңдере тарыыр. Бажыңының даштынга кончуг улуг ыяш доскаар долдур капуста-ны ду-зап каан турар чүве. Россия-дан келген башкылар үргүлчү олардан дузап каан капуста-ны, амданын онзазынып, садып ап

турарын элдепсинип көөр мен.

Алыс боду бурунгаар дел-гем көрүштүг кижжи болгаш, Михайлов дарга колхоз тур-гузушкунун бүгү талазы-биле шинчилеп көрүп, чедер-четпес чүүлдерни база эскерип тур-ган. Чон дээш ажилдап турар болганывыста, чаа дүжүттүң арбай-тараазы-биле бир дугаа-рында ооң бүдүрүкчүлерин — колхозчуларны хандырып ал-гаш, оон артканын күрүнеге дужаар болза чөптүг болур ужурлуг деп бүзүрели-биле чаа дүжүттү эгезинде колхоз-чуларыңа үлөпкеш, дарга улуг буруудаашкынга таварышкан. Ол болушкун чазактын поли-тиказынга аянашпайн барга-ны-биле Виктор Ивановичи ажилындан дарый халажы-рынче албадапкан.

Михайлов дарганы кол-хоз даргазындан ал-бадал-биле дүжүргөн дуга-йында Баян-Таланың оглу, күш-ажылдың, партия болгаш Советтер органнарының хоо-чуну, Тывага ат-сураа эки билдингир чораан Сыкырбан Ырышович Монгуш «Кижжи изи» деп бодунуң сактышкын номунда «Бажы шыылар Ма-гайлов» деп эгеде мынча деп бижээн. «...Дүжүт кедергей болган. Күрүне планын күүсет-пээнде, колхозчуларга ынчан адыш ишти-даа тараа бербес турган. Михайлов чаңгыс дүне бүгү кижигүннерниң бажыңна-рынга тарааны дүжүрүпкенин караам-биле көргөн мен. Дар-ганы дүжүргөн соонда үш хүн-дир колхозка ажилче үнген кижжи чок, хойтпаан сыргадап алган чон даргазының бажы-ңындан үзүлбээн. Бажың-бал-гадының иштин келген чонунга үлөп бергеш, Демчи-Сүрүнүң чазап бергени ийи бичежек хааржаанга (чемоданнарга) үп-савын суп алган. Чадаана-га ооң өг-бүлөзүн Алдын-оол Кара-Сал чедирип каан. Чорут-кан соонда он чыл хиреде Дут-пей-оол, Демчи-Сүрүн, Депу-тат сугларже үргүлчү тывалап чагаа бижип турган. Куйбышев ГЭС-те инженерлеп турарын дыңнадып турган».

Ол-ла эгени Сыкырбан Ырышович мынчаар дооскан: «90 чылдарның эгезинде чу-гаа кадында ачам хөөкүйнүң сөглээн мындыг сөстери са-гыжымда хевээр ийин. «Чеден хар ашкыже кандыг дарга-ларны көрбедим дээр: ажил-гырын-даа, ырымныын-даа, авыастыын-даа, арагачыын-даа. Ынчалза-даа Магайлоп ышкаш бажы шыылаар кижжи чок чорду, оол. Алдар-ат сүр-бейн, экини сагыжындан кы-лып чорурга, чону ону үнелээр деп чүвени ашак бодум угаап чор мен. Мону мээң бажымга сиңирген чонумга мөгөйдим». Бо алдын сөстөргө мээң не-мептер чүвөм чок.

Бавуу ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну,
башкы.

Бистер, тывалар, эвээш санныг чон болзувусса-даа, хоорай-суурлар аразы ырак дивейн, төрелдеривиске бола аалдап чеде бээр азы телефон дамчыштыр харыл-жазып, эки-багын айтырып, чугаалажып чоруурувус кончуг эки. Оон-даа онза чүүл — кады төрөөннер чаңгыс суурга чурттап, карактажып чорууру. Ыраккы Өвүрнүн даглар ортузунда чыдар эвээш чурттакчылыг Чаа-Суурда беш алышкы-биле «Шынның» номчукчуларын таныштырайн.

Өг-бүлениң эгези, ооң үндезин барымдаазы амыдырал тудуп чурттаарын шиитпирлээн ийи кижиден тургустунар. «Ийи боду эптиг болза...» дээн чугаада ышкаш, аныяк өг-бүле беш ажы-төлдүг апарып, аас-кежиктиг чурттап турда, бичии кызы Вилория үш харлапканда, авазы хенертен чок апарган. Авазы школага тыва дыл башкылап ажылдап чораан. Адын Вера Мачылаевна Майынды дээр. Оон бээр чээрби үш чыл эрткен. Эр улустуң сеткили кадыг деп чугаада ышкаш эвес, оол-кыс ажы-төлүн ачазы Виктор Кыргысович Комбуй-оол эктинден элетпейн, иштинден аштатпайн, эрге-чассыг өстүрүп алган. Беш ажы-төлүн дөгөрезин эртем-би-

Орус дыл башкызы
А.КОМБУЙ-ООЛ.

лигге чедирген. Алышкыларның дөртү — Тываның күрүне университединиң доозукчулары. Эң улуу Альберт Викторович Комбуй-оол — күш-культура салбырын дооскан, амгы үеде Чаа-Суур сумузуңуң чагырыкчызы. Аяна Викторовна — университеттин орус дыл факультетин дооскан, амгы үеде школада өөредилге эргелекчизи. Вадим Викторович күш-культура салбырын дооскаш, мергежилниң

Ачазының оглу-кызы...

аайы-биле ажылдап чоруур. Виктория Викторовна — Шагаан-Арыг ортумак школазында тыва дыл башкызы. Хеймер кыс дуңмазы Вилория — найысылалдың дугаары ийи поликлиниказында эмчи сестразы.

Улуг акызы Альберт Комбуй-оол — Тываның Начын мөгези, республиканың шыырак дээн мөгелериниң бирээзи. Ачазы Өвүрнүн хүндүлүг хамаатызы, кожуун наадымнарының тыва хүрешке тиилекчизи Виктор Кыргысовичини дөзөөн оглу-дур. Ооң ийи оглу Ачыты биле Бумбаяр база-ла спортка хандыкшылдыг болуп, сумо хүрешке тиилелгези-биле асурагылыг спортчулар апарган. Ханалары быжыг өгнү хатшуурган силгириге-даа, тендиш дивейн турары дег, адазы кижиглу-кызын салым-чолдун кадыг-бергезинге чалынмайн, чонунга хүндүткелдиг кижилер кылдыр өстүрүп каарга, алдардыр. Ону езулуг эр мөзү-бүдүш дивес болза, кымны ынча дээр боор, буянныг-ла ада-дыр. Амгы үеде Виктор Кыргысович төрелдери-биле эвилелдежип

Орус дыл чылынга

алган Кара-Суг деп черде хууда малын малдап чоруур.

Кыстарының улуу Аяна Викторовна Чаа-Суур школазының өөредилге эргелекчизи болгаш эртемниң-даа, сонугалының-даа аайы-биле школада орус дыл башкылаашкыны бедик деңгелге турарын чедип алыр дээш эвээш эвес ажылды кылып чоруткан. Кызыгаар чогуу хайы чер дээш орап эвес, орус дыл дээрге, уругларны улуг делегейни танып, билип өөредирден аңгыда, эртем-билиг чедип алыр аргазы, чепсээ болур. Эртемниг кижилер черин-чуртун сайзырадыр, төөгүзүңге, культуразыңга камныг, чонун өөртүр дээрзинге бо башкы бүзүрелдиг. Ынчангаш орус дыл шактарын улуг аргадуржулгалыг хоочун башкыларга дагып каан. Кичээлдер чүгле орус дылда. Четверг хүнү орустажып чугаалажыр хүн кылдыр доктааттыңан. Суур иштинге, садыгга орустажып турары өөреникчилерге, бичи-даа болза, чугаа культуразын, чаа сөстөр шигээдип алыр дуржулга болзун дээн сорулга-дыр.

Башкыларның болгаш школ чыларның канчаар-даа аажо улуг өөрүшкүзү, чоргаарал — өөредилге яамызының дербергени компьютер клазы.

Өөредилге шугумунга бунанында ак сеткилдиг ажылдап чораан директор башкы Владимир Чактар-оолов Шарый-оолдун адын эдилээ Чаа-Суур школазының баш бир чоргааралы — спорт зал Кожуун төвүнден 60 км ыраа черде турза-даа, башкыла коллективи өөреникчилер олимпиадаларга база маргыдааларга доктаамал кириштирип келген. Көдээ школаны доозукчулары барык-ла кижилер бүрүзү өөредилге черлеринче дужаап кирип ап турар чедишкннер эвээш эвес дээзин бадыткап турар. Школан мөңгүн медальдыг дооска Субудай Майынды — Тываның экономика салбырының студентизи.

Орус дыл чылы кылдыр чалаан 2014 чыл адакталып тура Чаа-Суур ортумак школазының башкылары республика школларының коллективтери-биле бир дөмей, өөреникчилерин эртемнерниң чаа-чаа билгилрин айтып бээр дээш кызыма ажылдап турар.

Галина МАСПЫК-ООЛ

Авторнуң тырттырган чургу

Школавыс — чоргааралывыс

Кызылдың 12 дугаар ниити билигнин ортумак школазы Кызыл хоорайга 1989 чылда ажыттыңан. Сентябрь 1-де 42 аңгы класска 1127 уруг өөренип эгелээн. Оон бээр 25 чылдар билдирбейн шуужуп эрте берген.

Школаның ажыттыңан чылы Афганистандан совет шериглерни үндүрген төөгүлүг болуушкун-биле дакпырлашкан. Ынчангаш өзүп орап чаа салгалды төрөөн чуртун камгалаар езулуг патриотчулар кылдыр кижизидер сорулганы школаның баштайгы директору В.К.Левашов салган. Ол үениң партия обкомунун болгаш комсомолдун, хоорай комитетинин даргалары ооң ол күзелин деткээн.

Л.Ш.Тас-оол, Н.П.Федотова, Е.Г.Тулицына, А.С.Мохова, В.В.Логина, Р.Х.Джалилова болгаш өскелер-даа — школаның баштайгы башкылары. Олар ам-даа аныяк башкыларга арга-дуржулганын дамчыдып ажылдап чоруурлар.

Баштайгы өөредилге чылында төөгү башкызы Оксана Чаш-оолдун удуртулгасы-биле школаның «Дайынчы алдар музейи» «Афганчы оруктарга» деп делгелге-биле ажыттыңан. 1990 чылдың февраль 1-де школага Интернационалчы дайынчыларның адын тывыскан, Афганистанга маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган 12 дайынчыларга тураскаалды тургускан.

Школавыстың ажыл-чорудулгазының кол угланышкыны — өзүп орап салгалды Тыва Республиканың болгаш Россияның ада-чурт төөгүзүңге даянып, шериг-патриотчу чорукка кижизидери болгаш иштиги сагыш-сеткилин сайзырадыры. Ол бүгү сорулгаларны чедип алыры-биле Дайынчы алдар музейи, «Патриот» деп шеригжиткен спортчу лагерь, «Тураскаал» шериг-патриотчу клуб чедишкнниг ажылдап турар. Виктор Бугалдаевич Оюнун удуртуп турганы «Турас-

каал» клубтуң кежигүннери хоорай болгаш республика чергелиг шеригжиткен маргылдааларга, хемчеглерге идепкейлиг кирип, төрөөн чуртунун езулуг патриоттары болгаш камгалакчылары деп атты бадыткап, шаңнал-макталга төлөптиг болуп турар. Мөзү-шынар болгаш патриотчу кижизидилге ажылын бедик деңгелде чорудуп турары дээш, школаның коллективи ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының Хүндүлел бижии-биле, Афганистандан совет шериглерни үндүргенинден бээр 15, 20 чылдааның тураскааткан юбилейлиг медальдар-биле, Россия Федерациязының Чазаның чанында Россияның күрүнениң төөгү-культурулуг төвүнүн коллегиязының Хүндүлүг демдээ-биле, Россияның дайын хоочуннарының комитетинин даргазы, Армия генералы, Совет Эвилелиниң Маадыры Н.А.Говоровтуң адын салганы Хүндүлел бижик-биле шаңнаткан.

Шериг-патриотчу кижизидилген аңгыда, школада уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай өзеринге таарымчалыг байдалдар тургустунган. Янзы-бүрү бөлгүмнер, спортчу секциялар эрттиреринге чаа үениң негелделеринге дүүшүр дериттинген залдар бар. Школаның өөреникчилери россияжи деңгелдин янзы-бүрү эртем-практиктиг конференцияларга, эртем олимпиадаларыңа, мөөрейлерге, спортчу маргылдааларга үре-түнелдиг кирип турарлар. 2014 чылда Москвага болган Бүгү-россияның «Аныяк салым-чааныглар» мөөрейинге ритмика башкызы А.У.Байыр-оолдун удуртканы «Экспромт» танцы бөлүү база ыры башкызы А.М.Монгуштуң белеткээни ыраажылары шаңналдыг черлерге төлөптиг болганнар. Дээди категорияның химия башкызы Т.М.Машадайның белеткээни 11 класстың өөреникчизи Алдын-Сай Донгак Москвага болган эртем-

практиктиг конференцияга 2-ги черни алганыңа чоргаарланмас аргавыс чок.

Бедик мергежилдиг, ажылынга бердинген башкыларның ачызында школада өөредилге чаа дилээш-киннерлиг, ФКӨС-түн негелделеринге дүүшүр чоруттунуп турар. Чылдың болуп турар мөөрейлерге хоорай деңгелинге — 9, республикага — 7, Россия деңгелинге 4 башкылар тиилекчилер болган. 1998 чылда Россияның «Чылдың башкызы» мөөрейге орус дыл, чогаал башкызы Е.Г.Тулицына, 2013 чылда база-ла орус дыл, чогаал башкызы А.Е.Лаажап, тыва дыл, чогаал башкызы С.Э.Лопсан, күш-культура башкызы Б.Б.Аракчаа боттарының арга-дуржулганын таныштырып, төлөптиг киришкеннер.

2003-2004 чылдарда «Школа — кадыкшылдың девискээри» деп республика болгаш Россия чергелиг мөөрейге тиилээн.

2003-2005 чылдарда «Академиктиг школа», «Дээди категорияның школы» аттарга төлөптиг болган. Сочи хоорайга чыл санында болуп эртип турар «Чылдың школы» деп мөөрейге 2003-2005 чылдарда тиилээн.

2006, 2008, 2010, 2012 чылдарда хоорай школаларының аразыңа «Тергин школа» деп атка төлөптиг бооп, Кызыл хоорайның чагыргазының, 2007 чылда РФ-тин Президентизиниң шаңналдарын алган.

Бо-ла бүгү чедишкннер школаны хөй чылдарда удуртуп келген директорувус Л.Ш.Тас-оолдун өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле оралакчыларның база арга-дуржулгалыг-даа, аныяк-даа башкыларының чогаадыкчы ажылдарының түңнелдери-дир.

С.ЛОПСАН,

Кызылдың 12 дугаар школының башкызы.

Күш-культура башкызы

Тыва Республиканың эң аныяк кожуун Тере-Хөлдүн Кунгуртуг ортумак школазы 1995 чылда тургустунган. Амгы үеде мында 300 ажы өөреникчи бар. Бо школада ажылдап чоруу күш-культура башкызы Белек Михайлович Шыраптың ажыл-ижин силерге таныштырып көрээ.

Белек Шырап 1999 чылда Кунгуртуг ортумак школазын дооскан соонда, Кызылдың башкы колледжизинче киргеш, ону 2002 чылда дооскал өскөн-төрөөн суурунун школыңа ажылдап берген. Кызымаккай, ажылгыр, бурунгаар чүткүлдү ооң өөреникчилери кожуун, республика чергели маргылдааларга эвээш эвес шаңналдыг черлерни алдын-мөңгүн медальдар-биле Бүгү-россияның хаа маргылдаазыңа, Кызыл хоорайның «Кышкы спорт-сезон ажыдышкыныңа» шаңнаткан.

Башкының өөреникчилери чүгле лыжа эвес, футбол, теннис маргылдааларыңа кирип турарлар. 2012-2013 өөредилге чылында Танды кожуунга хаа маргылдааларыңа база бирги черни ап, республикадан дашкаар кирип турган өөреникчизи амгы үеде Тываның Күрүне университединиң күш-культура факультетиниң ийиги курсчузу Каң-Хая Шимит. О өөредилгезинге кызымак, янзы-бүрү маргылдаалар кирип, суурунун, университеттин адын камгалап чоруур, башкызының изин истеп, соондан өзүп ора төлөптиг кадр дээрзинге бүзүрээр бис.

Башкы болуру белең эвес. Ол баштай-ла өөреникчилеринин дугайында бодап, оларны төлөптиг, шыдаар кижилер кылдыр кижизидер ужурлуг. Ылаңгы бистиң ырак-узак кожуундан хөй өөреникчилерн төпче сөөртүрү — берге айтырыг. Кыжын хар-хөртүч айын хат-чаас, тайга-танды ортузунга машина баз үрелип болур, ынчалза-даа аңаа торулбайн, чаа чедишкннерни чедип алырыңа базымнар кылырыңа улуг идигни уругларга берип, чүге-даа торулбайн бурунгаар көрүштүг ажылдап чоруур башкы. Спортчуларын ынчалдыр эдиртип чорууру — база Белек Шыраптың шыдамыккай чоруу.

Белек Михайлович күш-культура болгаш спорт кадыкшылга хумагалыг, бодунун ажылыңа ынак, он хүндүлөп билир, күш-дамыр сайзыралын чуртталгага ажылгаар кылдыр өөреникчилерни өөредип турар. Ол хүн бүрүде ажылыңа чаа технологияларны, Интернетти, чаа көргүзүп материалдарын ажылгап турар.

Белек Михайлович — ажылдап келген чылдарыңа шаңнал-макталдарны ап келген ийиги категорияны башкызы. Башкывыска келир үеде ам-даа улу чайынналчак чедишкннерни, амыдырал-чуртталгазыңа аас-кежикти, спортчу кижизидилгезинге а орукту күзеп каалы.

Эльвира БАРЫСКА

Тере-Хөл кожуунунун өөредилге эргелекчизи методизи.

КЫШКЫ СЕЗОН АЖЫТТЫНГАН

Эрткен улуг-хүнде кышкыларның болгаш ооң алычыларының дыштаныр үннерде агаарлап, чуңгулар, хаактаарына спортчу маргылдаалар эрттирер ынак чери — Тайга станциясында хаак баазының байырлыг ажыдышыкыны болган.

Кызыл хоорайның удуртукчу Тайга станциязының ажыдышыкыны эки белеткенге аңаа дыштанып чеде берген өскерип турдуvus. Кызылдың вокзалындан чылыг автобус таныкчыларны Тайга станцияга, бир кижиден-не 120 м өртөктөг билет-биле чедип турар.

Тайга станциязының хаак баазы келген чонга хаактарны, акарны, дагдан чуңгулар дай херекселдерни ортумак тектер-биле хөлезиледип тур болду. Ооң бир талазында теген дыштаныкчыларга шайып, дыштанып алырынга тааыштырган делгем столоваяны аа ажыткан. Ынаар кире бээр, быжырган манчы-хуужуур, шийтээн эттин, янзы-бүрү ора-боорзактын, сүттээн тывааны чыды силерни ону саппаа чииринче чайгаар-ла албай бээр.

Хаак баазының байырлыг адышыкыны Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Д.И.Оюн, Аныяк херектеринин болгаш спортчызының сайыды У.С. Мин-Доржу, республиканың хаак спортунун федерациязының даргазы А.М. Ондар олар спортчуларга, ында дыштанып келген кызылчыларның кышкы үеде дыштаныр ынак чери Тайга станциязының хаак баазының ажыттынганы-биле айыр чедирип, аңаа келгеннер-кей-аът кирип, тайга чериниң меңиниң дүрзүлерин кедип аныяктардан тургустунган аңы-самын бараалгатты.

Оон соонда Кызыл хоорай-ның албан организацияларының, коллаларының, шыырак хаакчыларының аразына хаактаарының аңгы-аңгы хемчээлдеринге спортчу маргылдаалар эгелзэн. Тайга черниң арыг агаарын алып дээр дыштаныкчылар, оларның эдертип алган кыш-төлү маңган ак харга аңаштанып, чуңгулап, чүм харны кузуп чорааш, тайга иштинче кирип турарлар-даа хөй болду. Бодум хууда, тайга иштинге алаштап чорааш, эрткен вектин аңаа үезинден бээр чылдарда Тайга станциязынга кандыг-кандай улуг маргылдаалар болуп турганын, Тывага хаак спортун канчаар сайзырап эгелзэниң дугайында бодалдарымга айтаар-ла алзы бердим.

Тывалар хаакты үе-шагдан аңаа ажыглап келген. Араттар аңаа чүм харга кирбес кыл-ла таарыштыр кылган, калбак аңаа-биле шыпкан хаактарны ус-вер кижилерге чазаткаш, оон аңаа аъттын, аң-меңин быш-

каа, кежи-биле шып ап чорааннар. Ол ышкыш 1930 чылдарның эгезинде араттар хаакты чүгле аңнаарына эвес, а харын аалдар, арбаннар, кожууннар аразына чорук кылырынга калбаа-биле ажыглап турганнар.

Чижээ, 1937-1938 чылдарның кыжынында ыраккы Тожунуң бөлүк хаакчылары Шой-Сүрүң Кол, Дүүштей Санчы-оол, Кыспаяк алышкылар Серинчик Барааның удуртулгасы-биле Тоора-Хемден тайга-сыннарны ашкыш, Кызылга четкеш, келген оруу-биле катал хаактап, ээп чана бергеннер. Ол ышкыш Чаа-Хөл кожуунун Кара-Тал чурттуг Кунгаа Түлүш баштаан Улуг-Хемниң Баян-Кол чурт-

Түлүш, Март-оол Донгак, Дедеш-оол Кыргыс, Дожувай Сат, Валерий Кара-оол, Чоксум Эрикчиев олар база хаакка маңнаарына Сибириниң шыырак дээр спортчуларының санына чангыс эвес удаа кирип чорааннар.

Оон соонда чылдарда хаакка маңнаарына Валентина Самдан, Очур-оол Пирингиле, Эльвира Крыцина, Базыр Дукар, Нина Кузьмина, Маадыр-оол, Каадыр-оол Биче-оол алышкылар, Кама алышкылар, Семен Бай-Кара, Екатерина, Николай, Леонид, Владимир Чуруто алышкылар, Анчыкай Маады болгаш оон-даа өскелер аңгы-аңгы хемчээлдерге эки түннелдерни көргүзүп, республиканың каш

тург Нурсат Ховалыг, Таңдының Дүргенден Санчай Оюн олар 1943 чылдың январь-февраль айларында Кызыл — Туран — Бай-Хаак — Элегес — Кызыл маршруттуг, чижеглей санаарга, 2 муң ажыг километр черни 1 ай чартык иштинде хаактап эрткеш, февральдың 23-те Кызылга кирип келгеннер.

Төрзэн чуртун камгалаарына болгаш шеригжидилге, күш-культура ажылын араттар ортузунга суртаалдап сайзырадырынга улуг ужу-дузалыг үлегерин көргүскенин барымдаалааш, үстүнде ады кирген 3 хаакчыны ТАР-ның Биче Хурал Президиумунун Хүндүлел бижии-биле кижилер бүрүзүн шаңнаан.

Хаактаарына ССРЭ-ниң аңгы-аңгы хоорайларына болуп турган улуг маргылдааларына Тываның хаакчылары эки түннелдерни чедип ап эгелзэннер. Хаакка маңнаарына Сибирь зоназының чемпионнарына Тес-Хемден Федор Тау эки түннелдерни көргүзүп, 1950 чылда Красноярскиге болган зона маргылдаазына 50, 30 километр хемчээлдерге дыка хөй ССРЭ-ниң спорт мастерлерин ашкыш, үшкү шаңналдыг черге кирген. Федор Менгиртиевич хаактаарына Тываның 10 дакпыр чемпиону чораан. 1953 чылда областың бирги чери дээр 50 километрге хаак маргылдаазына спорттун бо хевиринге кончуг шыырак дээр Александр Белкин дээр хаакчыны ашкыш, ол хемчээлге Тываның чаа рекордтун тургускан. Оон эштери Александр Тыртык-Кара, Кунгаа

дакпыр чемпионнары чорааннар.

Аңчыларга хаактар чугула херек, ол аңнап-меңээринге амыдыралының бир чугула эди турган. Оон уламындан биатлон спорту база Тывага эрткен вектин 50-70 чылдарда кончуг сайзырап турган. Биатлонга «Спартак» эки тура спорт ниитилелиниң Россия Федерациязының бирги чери дээр маргылдаазы 1980 чылдың январь төнчүзүнде Смоленск хоорайга болуп эрткен. Аңаа Тывадан барган, кымга-даа билдинмес мастерге кандидат Сергей Бабкин биатлонга «Спартактын» Төп Чөвүлелиниң чемпиону болбушаан, спорттун бо хевиринге Тывага бир дугаар «ССРЭ-ниң спорт мастери» бидик атты чедип алган.

Эрткен дыштаныр хүнде Тайга станциязынга чорааш, шагдала таныырым Сергей Бабкинни, Анчыкай Маадыны, Николай Чурутоңу көрүп кааш, дыка-ла өөрүп, олар-биле эрткен. үевисти сактып чугаалаштывыс. Оларның аразындан Анчыкай Маадыны онзалап демдеглекседим. Оон хары ам 72 чеде берген-даа болза, хаак спортун ам-даа кагбайн, бодунуң бедик арга-дуржулганын аныяктарга күзэлди-биле дамчыдып берип чоруур. Ол Тайга станциясында хаак баазының ажыдышыкыны сөөлгү чылдарда доктаамал кирип келген. Ол бо удаада Чаа-Хөл кожуунун аныяк хаакчыларын чыып алгаш келген, кожуун деңнелдиг коллективтерден чангыс-ла команда ол болду.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуртун.

Баш удур илередир

2013 чылдан эгелеп Россия-ның 18 хардан өрү назылыг хамаатылары диспансеризацияны албан эртер апарган. Оон доостурунга чедир чангыс ай арткан. Амгы үеде ону республиканың чурттакчыларының 70 хире хуузу эрткен.

Диспансеризация дээрге, аарыгларга удур профилактиктиг кадыкшылче бирги базым. Оон кол сорулгасы — чурттакчы чоннуң аарып-аржып турар, инвалид байдалга чедип база өлүп хорап турарының кол чылда-гааннары болуп турар аарыгларны эге чадазында илередип, чогуур эмнээшкенин чорудары.

Диспансеризацияның дараазында база бир кол шийитирлеп турар сорулгасы — терапевт бүрүзүнге оон участогунуң паспортун тургузары. Оон дуза-зы-биле эмчи каш пациентиге ылап-ла диспансерлиг хайгаарал негетинип турарын көрүп болур.

Специалистер диспансеризация эрткен хамаатыны кадыкшыл байдалының аайы-биле чогуур бөлүктөргө тодарадыр: I бөлүк — аарыглар тыптып болурунун айылы чавыс азы ортумак дең-нелде улус; II бөлүк — аарыглар тыптып болурунун айылы бедик азы дыка бедик деңнелде улус; III бөлүк — кандыг-бир аарыг тодарттыг кижилер.

Тывада бо чылдың тос айы-ның түннелинде 5361 эр кижилер кадыкшыл байдалының аайы-биле 1-ги, 1412 кижилер — 2-ги, а 2828 кижилер 3-кү бөлүктөргө хамааржып турар.

2013 чылда 1-ги бөлүккө — 5451, 2-ги бөлүккө — 1348, а 3-кү бөлүккө 2643 эр кижилер, а херээжен чон ортузунга бо чылдың тос айының түннели-биле 7912 кижилер — 1-ги, 2751 кижилер — 2-ги, а 5746 кижилер 3-кү бөлүктөргө хамааржып турар. Эрткен чылын 1-ги бөлүккө — 7581, 2-ги бөлүккө — 2240, 3-кү бөлүккө 6060 херээжен чон турган.

Бо саннарны өөренип көөргө, республиканың чурттакчы чонунуң чартык кезиниң кадык аарыглар тыптып болурунун айылы чавыс азы ортумак деңнелде турар. Ынчалза-даа 2-ги болгаш 3-кү бөлүктөргө кирген чоннуң санны база хөй деп болур. А чок болуп турар таварылгаларның чартык кезин 2-ги болгаш 3-кү бөлүктөргө аары билдирбейн, даштыкы им-демдээ чок эртип турар улус аразында. Ынчангаш диспансеризация ындыг аарыгларны илередир сорулгалыг.

Диспансеризацияны шупту аарыгларны илередир дээр эвес, а чурттакчы чоннуң хөй кезинде хорап турар аарыгларын тодарадыр дээр чорудуп турар. Ол дээрге, диабет, чүрек-дамыр, онкологтук, өкпе аарыглары. Россияның, оон иштинде Тываның чок болуп турар чонунуң 76 хуузу бо инфекция чок аарыглардан хорап турар. Чижээлээрге, бо чылдың диспансеризация-ның тос айының түннелдеринден көөргө, Тываның 39 хардан өрү

чурттакчылары хан базышкы-нының, чүрек, иштики бестер-ниң аарыглары-биле, а аныяк, 36 хар чедир улус колдуунда-ла аш-чем хайылдырар орган-нарың аарыглары-биле аарып турар. Оон аңгыда дүвүренчиг чүүл — аныяктарның аразында чүрек аарыглары-биле аарып турар кижилерниң саны хөй. Чүге дизе диспансеризацияны эрткен чүрек аарыг улустуң 38,9 хуузу — 36 харга чедир аныяктар.

2014 чылдың диспансеризациязының эге түннелин көөр болза, амгы үеде бүгү делегейде болгаш Россияда кедереп турар аарыгларның бирээзи — семир-ирир аарыг-биле Тывада колдуунда 39 биле 60 харның аразында улус аарып турар, а ийги черде 36 харга чедир аныяктар.

Диспансеризацияны белеткеп чорудар талазы-биле берге чүүлдер база бар. Система чо-гумчалыг ажылдазын дээр поликлиникаларда органиастыг өскерлишкенин чорудуп турар. Бо эмнелге черлеринде аарыгларга удур кадыкшылга өрээлдерин, а 20 муңдан хөй па-циентилерлиг эмнелгелерге сал-бырларны ажыткан. Аарыгларга удур кадыкшылга ажылы чүгле поликлиникаларга эвес, а чыдар эмнелгелерге база турар болза эки. Чижээ, эмнелге чидиг инфарктыг аарыг кижилер, аңаа 14-16 хонук дургузунда чы-дар. Ол пациент чүгле хоочураан аарыг-биле эвес, а ону эге ча-дазында тывылдырып болгу дег айыылдыг чылдагааннар-биле келген болур. Ол дээрге таак-пылаар, семир, бедик хан базышкыны, олутпай чорук. Аарыг кижини эмнээш, үндүр бижээн соонда, ол улай таакпы-лап, шын эвес чемненирин улам-чылаар болза, эмнээшкени хөй черге барып, аары да-на ке-дереп болур. Ынчангаш пациен-тинин эмчиге чыдар үезин ажыг-лап, оон аарыын тывылдырар айыылдыг чылдагааннар-биле таныштырып, профилактиктиг ажылды чорудары чугула.

Эмчилер амгы үеде чаа-ла аараан аар, хоочураан аарыглар-биле ажылдап турары кымга-даа чажыт эвес. А аарыгларны хоочу-рай бээрге эмнээриниң орнунга, баш удур илередип эмнээни дээр. Чижээлээрге, чамдык хама-тылар каразывайн турганы он-кологтук аар, берге аарыгларны диспансеризация дуза-зы-биле эге чадазында илередип турган. Ол аарыгларны дүрген эмнээри чугу-ла, чүге дизе үе чылдар эвес, а айлар, чамдык берге таварылга-ларда, неделялар-биле санатты-нып эгелээр.

Тываның чурттакчы бүрүзү бодунуң кадыкына сагыш са-лып, диспансеризация езугаар көрдүнген эмчилерни дөгөрезин чогуур өй-шаанда эртер болза, эмчилер үш чылдың дургузунда кижилер бүрүзүн шинчил шыдаптар. Ынчан-на республиканың чонунуң кадыкының езулуг байдалы көстүп келир.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

ПОЧТАЧЫЛАРНЫ ДЕТКИИРИ ЧУГУЛА

Шораана Викторова Ооржак Суг-Аксының почта харылзаазында операторлап ажилдаа-ла, 14 чыл чеде берген. Ол пенсия, пособие үлээр, акша-төгөрик шилчидер, чагыдылга кылыр дээш сумунун чурттакчы чонунга ачы-дуза чедирериниң шупту хевирлерин чорудуп, бир хүнде 40-50 хире кижини эрттирип турар. Интернет-биле харылзаажырий компьютерлерни почтада тургусканы чонга дыка эптиг. Шораана Ооржак бодунун ажилын таныштырды:

Суг-Аксының почта харылзаазының оператору Ш. В. Ооржак.

— Почта харылзаазында 14 ажилдакчы бар. Оларның 2-зи — почтачылар. Пенсия, пособие, посылка, чагаалар, солун-сеткүүлдү интернетке бүрүткээн соонда, почтачылар бажың бүрүзүнче кыштың соогу, чайның изии дивейн, улуг барбазын эгинеринге чүктөпкеш, чадаг чедирип турар.

«Шын» солунун 2014 чылдың 2-ги чартында чагыдылга өртээ өзе бергенинге хоочуннар хомудап, харындаа бистерни буруудадыр таварылгалар турган. Бис олар-

ны эвилелдеп, эптиг-чөптүг тайылбыр ажилын чорудардыр бис. Чагыдылганы улгатырар дизе, почтачыларны деткиир болза эки. Чүге дизе олар чагаалар, солун-сеткүүлүн чедирбишаан, чурттакчы чон-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар болгай. Олар бажың бүрүзүнде кым солунну чагыдар, чагытазын эки билер. Хоочун чагыдыкчыларга эптиг кылдыр квитанциязын база долдуруп белеткеп бээр.

Почтачыларывыстың на-

зы-хары улгаткан, 60 хар ажа берген. Ажилыңга бүрүнү-биле бердинген хоочуннарывыс — суурнун хүндүткелдиг, төлөптиг хамаатылары — деп, ол чоргаарал-биле чугаалады.

Шораана Викторовнаның бодалыңга катчып, почтачыларны, бичии-даа бол, деткиир болза, олар 80, харындаа 100 хуу чагыдылганы боттандырыптарының магадылалы улуг.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ БОЛГАШ ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ) ЭМЧИЗИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк джунда)
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00
Улуг-хүн — дыштаныр хң
Харылзаажыр телефону:
8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.
Эмнээшкин таарышпайн барып болур,
эмчи - биле сүмележир херек.
Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де
Тыва Республиканың кадык камгалал яамызы тывыскан.
Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударыңга, бажың (чурттаар дача) садып алырыңга ажыглаары-биле чээлини бээр.
Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.
КПК «Согласие», шындылгала №104 от 13 октября 2011г.
ОГРН 1061901008806
Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Федерация Айкидо Республики Тыва и Министерства по делам молодежи и спорта представляют:

ВПЕРВЫЕ В КЫЗЫЛЕ !!!
27-28 ДЕКАБРЯ 2014 С 13.00 УСК «СУБЕДЕЙ»

НОМИНАЦИИ ТУРНИРА:

- «ЛУЧШИЙ ПОКАУТ»
- «ЛУЧШАЯ ТЕХНИКА БОЯ»
- «ЛУЧШИЙ БОЛЕВОЙ ИЛИ УДУШАЮЩИЙ»
- «ЛУЧШИЙ БОЕЦ»
- «ЛУЧШИЙ БРОСОК»

ПРИГЛАШАЕМ ВСЕХ ЖЕЛАЮЩИХ ПРИНЯТЬ УЧАСТИЕ
ЗВОНИТЬ ПО ТЕЛЕФОНУ: 8 923 419 9966

ЧЕМПИОНАТ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ПО СМЕШАНЫМ БОЕВЫМ ЕДИНОБОРСТВАМ I

Спонсоры: ресторан «Sanny Night», Кафе «Chikens», Ресторан «ICON»

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харысалгалыг секретарь — 2-40-77.
КИДИСТЕР: Нийтилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 6112. Чагыг 152. Номерни парлаалгаже дужаганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдиг дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.

Байыр чедириишкини

Бистиң эргим, ынак, хүндүлүг, эрес-кежээ, уран-шевер авыс, кырган-ававыс **Чечеккей Сыйдыгыровна ХЕРТЕК** хүннерде 74 харлап турар. Ачавыстың, кырган-аачаыстың бажыг чөленгиижи — ававыс, кырган-ававыс 5 оол, кысты, уйнуктарны, уйнуктарының уругларын бо хүнге чедир өстүрү кижизидип чоруур.

Ававыска, кырган-ававыска кадыкшылды, ам-даа бистиң арвыска чоруурун, узун назынны күзедивис.

Белен-амыр чуртталганы дилевээн сен,
Бергелерден ырмазырап, сөгүрбээн сен.

Элдеп-топтуг, эрес, шевер бөдүүн болгаш

Эргим, ынак, чоргаар ие, аравыска ам-даа чуртта.

Уруглары, оолдары, күдээлери, хөй санныг уйнуктар

Читкенин барымдаалааш...

Адучин Аракчаевич **БАРЫМНЫҢ** Кунгуртуг ортум школазын дооскан дугайында №17 АБ 0005208 аттестаттың чикенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Садып турар

Чоокку Каа-Хемде 2 өрээлдиг бажыңны садып турар. Эсептеттинген, иштинде кудуктуг. Чери 9 соток, чунар-бажыңны Акшазын 2 кезектеп төлөп болур. 1млн. 500 муң рубль.

Харылзаажыр телефону: 89233844046.

Извещение

На основании постановления Главы кожууна — председателя Хурала представителей муниципального района «Сут-Хольский кожуун» №120 от 13.11.2014г. «О проведении публичных слушаний по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023:120 с местоположением: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Акс ул. Чогаалчылар, дом 47, квартира 1» проводятся публичные слушания в помещении СДК им. Ондар Александра с. Суг-Аксы, расположенному по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, село Суг-Аксы, улица Алдан-Маадыска, дом 31 **16 декабря 2014г.** в 15 часов 30 мин. по вопросу изменения разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель населенных пунктов с общей площадью 200 м², находящегося по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Акс ул. Чогаалчылар, дом 47, квартира 1 с кадастровым номером 17:09:0401023:120 с разрешенным использованием (назначением) — для ведения личного подсобного хозяйства на разрешенное использование (назначение) — земельный участок для размещения объектов торговли.

Письменные и устные предложения по данному вопросу могут быть направлены организатором публичных слушаний по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, село Суг-Аксы, улица Бурбу, дом 16, администрация муниципального района «Сут-Хольский район, село Суг-Акс ул. Бурбу, дом 16, администрация муниципального района «Сут-Хольский кожуун», тел.83944521245, на электронной почте: admsuthol@mail.ru, контактное лицо — Монгу Чойганмаа Болатовна, главный специалист по земельным и имущественным отношениям.

Главный специалист по земельным и имущественным отношениям администрации муниципального района «Сут-Хольский кожуун»: Ч.Б. МОНГУ

Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң болгаш спор яамызының республиканың немелде билигиниң күрүнениң бюджеттиг албан чери «Бичии база элээди уругларның спорт школазы» бокс болгаш кик-бокс тренери бооп ажилдап чоран

Каң-Болат Константинович
БЮРБЮНУҢ

озал-ондакка таварышкаш, чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле төрөл чонунга ханы кажыыдалды илереттивис.

ЭУСШ коллективинден